

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԻՑ

(ՓԻԼՈՆԻ ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԱԽԱՄՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՌ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍ ԳՕՇԻՆ ԱՍՍՏԵԱԼ ՊԱՏՃԱՌ)

վագ Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցու աշակերտ և կրտսեր Հովհաննես Վանական վարդապետ Տավուշեցու ունուցիչ Մխիթար Գոշը միջնադարյան հայ գրականության անդամատանում Հովհաննես Սարկավագ Սոփիեստոս վարդապետ Հաղբատացուց հետո ամենաշողողողուն աստղերից մեկն է:

Հայ մշակույթի պատմության մեջ Մխիթար Գոշը սովորաբար համարվում է առաջինը, որ զբաղվել է հայ եկեղեցական և պետական իրավունքի ուսումնասիրությանը, կանխելով Սմբատ սպարապետ Գունդատարին, ինչպես առկազրությանը, կանխելով վարդան Այգեկցուն:

Վենետիկի Մխիթարյան հայր Գարեգին վարդապետ Զարբհանյանը դեռևս նախորդ դարի վերջում, հանրագումարի ենթարկելով Մխիթար Գոշի գրական ժառանգությունը, Դատաստանագրքի և Առականների տեսությանը կցել էր նաև «Մեկնութիւն Երեմիայի», Աղոթքներ, «Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ» և «Ի յարութիւն Ղազարոս» ճառի հիշատակությունը¹:

Իսկ 1925—1926 թվականներին Վենետիկի Մխիթարյան հայր՝ դոկտոր Համազասպ վարդապետ Ոսկյանը Մխիթար Գոշի գործերի ցանկը ճշտել էր այսպես. 1. «Դատաս-

տանագիրք», 2. «Պատմութիւն», 3. «Մեկնութիւն մարգարէութեանց Երեմիայի մարգարէի», 4. «Առակք», 5. Մանր երկեր, թվով յոթն, որոնք են՝ ա. Աղոթքներ, բ. «Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գոշին ասացեալ պատճառ», գ. «Ճառ ի յարութիւն Ղազարոս», դ. «Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածոց» և «Թուղթ խրատական», ե. «Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալ Խոստրով», զ. «Տաղ» և է. Կտակ մը²:

1928 թվականին հրատարակած մեր դոկտորական շարադրության մեջ «Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմանց և այլն» (վրացերեն) մենք դիտել էինք Մխիթար Գոշի գրական ժառանգությունը ինը կետի ներքո, մասնավորապես հիշատակելով «Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան բան առաջին առ Աղեքսանդրոս Գոշին ասացեալ պատճառ» (7) և «Գծագրութիւն... յաղագս վրաց»-ը (9)³:

Մխիթար Գոշի գրական ժառանգությունը ճշտորեն պատկերելու համար կարևոր նշու-

2 Համազասպ վարդապետ Ոսկյան, «Մխիթար Գոշ», «Հանգես ամսօրյա», 1925 թ., էջ 548—561, 1926 թ., էջ 25—35, 129—137, — Նույնի «Մատենագրական քննություններ» («Աղգային մատենագրան», ՃԺԲ), Վիեննա, 1926, էջ 121 (123)—192, հատկապես 145—192:

3. Լ. Մելիքեթ-Րեկ, «Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմանց և այլն», Թբիլիսի, 1928, էջ 214—249, հատկապես 223—228 (վրացերեն):

1 Գարեգին վարդապետ Զարբհանյան, «Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ դար)», Դուպ., Վենետիկ, 1897, էջ 686—698, մանավանդ 697—698:

նակութիւնն ունի նրա անմիջական աշակերտ-կիրակոս վարդապետ Գանձակեցու վկայութիւնը, որ պահպանված է վերջինիս «Հայոց պատմութիւն» մեջ, այսինքն՝

«Եւ եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախոհ յօգուտ ուսումնասիրոց համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի գեղեցկագիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ ո՞ր պիսի կարգօք, և գիրք մի ողբք ի վերայ բնութեանս ի դիմաց Աղամայ, առ որդիս նորա և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և գիրք մի յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդէմ ամենայն հերձուածողաց ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս. և եղև վախճան նորա ի Ոկթ (=1213) թուականին»⁴:

Դժվար չէ կռահել, որ այս ցանկի մեջ առաջին տեղը հիշված է [Մեկնութիւն] մարգարէութեան Երեմիայի, երկրորդ տեղը կանոններ, այսինքն՝ «Դատաստանագիրք հայոց»-ը, երրորդն է «Ողբասածութիւն», չորրորդը՝ «Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ», որը հավանական է նույն «Գծագրութիւն յաղագս վրաց»-ը լինի, հինգերորդը՝ խրատական թղթերը, որ հավանական է նույն մանր երկերը և ճառերը լինեն:

Մխիթար Գոշի գրական գործունեութիւնն այսուհետև պիտի որակավորվի ոչ միայն իբրև ականավոր իրավաբանի և ոչ պակաս ականավոր առակախոսի, այլև իբրև նշանավոր մատենագիր-մեկնիչի և դավանաբանի, որի կյանքը ընթացել է «սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն», ապա «յանապատս և յեղբայրանոցս անուանեալ Դասնոյ»⁵, հետո Գետկա վանքում և, վերջապես, Նոր Գետիկ կոչված վանքում, որ նույն Գոշականքն է՝

⁴ «Պատմութիւն հայոց արարեալ կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 208—209:

⁵ «Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք հայոց», Վահան ծայրագոյն վարդապետ Բատումյան, Վաղարշապատ, 1880, էջ 69—74:

⁶ «Մ. Գոշի վանքը», «Արաքս», 1892 թ., էջ 40.—Ի. Զարուբյունյան, «Գոշա վանք կամ Նոր Գետիկ», «Աղգադարական հանդես», Ժ, 1903 թ., էջ 37—38.—Զ. Սպենդիարյան, «Մխիթար Գոշի վանքը», 1911 թ., № 16—18: «Եկոթհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձաններ, 1, Դիլիջանի շրջան», Երևան, 1937, էջ 14—18.—Զ. Նղիսաբյան, «Նոր Գետիկ վանք կամ Գոշականք», «Էջմիածին», 1959 թ., № 5, էջ 46—53, № 2, էջ 51—58, № 3, էջ 50—55 (հատկապես 53—54):

Մխիթար Գոշի դերը հայ մշակութի պատմութիւնն մեջ ոչ պակաս շահով նշանակալից է մեկնողական և դավանաբանական-հակաճառական բնույթի երկերով, քանի որ նրա ուսերի վրա էր հայոց հյուսիսային կողմանց վարդապետներ»-ի ղեկավարի կամ պարագլխի դերը ԺԲ դարի վերջում և ԺԳ դարի սկզբներին՝ մինչև նրա մահը (1213 թ.), ինչպես, նրանից առաջ՝ Գրիգոր Տուտեորդին, Գրիգոր Սեբաստացին և Դավիթ Քոբայրեցին: ԺԲ դարի առաջին կեսին այսպիսի պարագլուխներ էին, «հյուսիսային» հատվածում՝ Հովհաննես սարկավագ Սոփիստոսը, իսկ հարավ-արևմտյան հատվածում՝ Պողոս Տարոնացին⁷:

«Հայոց հյուսիսային կողմանց վարդապետներ»-ի ցանկերը, բարեբախտաբար, պահպանված են հայ մատենագրութիւնն հուշարձաններում՝ մեկը 1184—1185 թվականների շուրջ, մյուսը 1204—1205 թվականների շուրջ, որ հիշատակված է նաև Մխիթար Գոշի: Այս հիշատակութիւնը հետաքրքիր է նրանով, որ մի դեպքում Մխիթար տեղավորված է ցանկի վերևում, այսինքն՝ երիտասարդների շարքում, իսկ մյուսում նրան հատկացված է առաջին տեղը, հավանական է՝ իբրև պարագլխի:

Ահա այդ ցանկերը.

Առաջինը (ըստ Ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական»-ի).

«Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարեւել հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր (Տուտեորդին— Լ. Մ.-Բ.) Սանահին և հայր Յօհաննէս, վարդապետք մայրաքաղաքիս (մայրավանիցն— Լ. Մ.-Բ.) Հաղբատայ՝ Իգնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ (Քոբայրեցի— Լ. Մ.-Բ.), Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին (Տարոնացին— Լ. Մ.-Բ.), Մխիթար վարդապետ Խոռակերտոյ և միւս Մխիթար վարդապետ Գետկայ (ընդգծումը մերն է— Լ. Մ.-Բ.) և այլք աշակերտեալք ամենեքեան. Սրբոց Կտակարանաց Աստուծոյ»⁸:

7 Լ. Մելիքե-Բեկ, հիշյալ գիրքը, էջ 121—162, 238—249: Մեր գրախոսականը՝ «Հայկական ՍՍՏ Գիտութիւնների ակադեմիայի տեղեկագրում», 1957 թ., № 4, էջ 130—131:

8 «Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ հայրապետին մերոյ Տեառն Ներսիսի Շնորհալու», էջմիածին, 1865, էջ 426—427: Նույնը՝ Երուսաղեմ, 1871, էջ 308:

Երկրորդը (ըստ Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց Պատմութեան»).

«Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երեւելիք, որ Գօշն կոչիր, շինող վանացն Գետկայ, այլ իմաստուն և ճեզ (ընդգծումը մերն է— Լ. Մ.-Բ.). և վարդապետն ուսմամբ հոյակեալ իգնատիոսն և վարդապետ և Դաւիթ Քորայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս հայր Սանահնին, որ զկնի մահուան Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, ... և Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղպատայ»⁹:

Իբրև պարագլուխ «հայոց հյուսիսային կողմանց վարդապետներ»-ի կամ որ նույնն է, «հյուսիսային կողմանց հայոց վարդապետներ»-ի, Մխիթար Գոշը 1197—1204 թվականների միջոցին ելույթ է ունենում «Մուղատիկ» առթիվ Թրիխսիում ծագած երկպառակութեան շուրջը, հորինելով իր «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» երկասիրութիւնը¹⁰:

Իսկ այս երկասիրութիւնն անմիջական պատասխանն էր դեռևս 1123—1125 թվականներին Թրիխսիում գումարված վրաց-հայկական համատեղ եկեղեցական ժողովում վրաց մեծ գիտնական, աստվածաբան և փիլիսոփա Արսեն Իղաթոյեցու կողմից ներկայացրած մեղադրանքին, որը բաղկացած լինելով 30 կետից, ամփոփված է վերջինիս այսպես կոչված «Դոկիմատիկոն»-ում¹¹: Գոշի ելույթը Մուղատիկ կապակցութեամբ ձայնակցում է, մի կողմից, վրացական անանուն հեղինակի «Քաղաքիւրներ յատմականն ու գովասանքը» երկին¹² և, մյուս կողմից, ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարհեբ-

րեռա Աբու-Յարաջի ժամանակագրութեան¹³:

Մխիթար Գոշի դավանաբանական-հակա-ճառական բնույթի այս գրվածքը, իհարկե, չի կարելի դիտել այլ կերպ, բայց եթե իբրև մի նոր փորձ, հաշվով երրորդ, Անանիա վարդապետ Սանահնեցու «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» և Հովհաննէս Սարկավագ վարդապետ Հաղբատացու «Յաղագս քաղկեդոնականացն» երկերից հետո, որոնցից առաջինը գրված է 1054—1060 թվականների շուրջ, իսկ երկրորդը՝ 1123—1125 թվականների շուրջ: Մխիթար Գոշի «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց»-ը, հետևելով նրանց, գրված պիտի լինի 1197—1204 թվականներին¹⁴:

Առանձնապես պիտի շեշտել Գոշի մեկնաբանական (էզեզեցետիկ) գործերը, որոնցից մեկը, որ մենք ստորև հրատարակում ենք, առնչվում է փիլիսոփայական մտքի զարգացման փուլերից մեկի հետ:

Դա «Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան Բան առաջին առ Աղեքսադրոս Գօշին ասացեալ պատճառ» ընդարձակ վերնագիրը կրող երկն է, որը մտած է Գրիգոր Արասաորդու «Պատճառաց գրքի» մեջ ԺԳ դարի սկզբներին և, համեմայն դեպս, ոչ ոչ քան 1213 թվականը, ասել է՝ դեռևս Գոշի կենդանութեան օրոք:

Այս երկը, իբրև Գրիգոր Արասաորդու «Պատճառաց գրքի» գլուխներից մեկը, մեղ հասել է մի քանի գրչագիր օրինակով, որոնցից մեկն է Հայաստանի Մատենադարանի ԺԴ դարի ձեռագիրը № 1650/1879, մյուսը՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանութեան մատենադարանի 1725 թվականի ձեռագիրը՝ № 4715:

⁹ «Պատմութիւն հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու», էջ 203—209.— Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետ հայոց հյուսիսային կողմանց», էջ 175—176:

¹⁰ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին որ Գօշն կոչիր», «Արարատ», 1900 թ., էջ 497—504, 562—568, 1901 թ., էջ 55—61, 121—127:

¹¹ Իլյա Աբուլաձե. «Մխիթար Գոշի «Յաղագս Վրաց» երկը և նրա գրական աղբյուրները», Թրիխսիի Պետական համալսարանի Աշխատութիւններ, VII, 1938, էջ 97—108 (վրացերեն):

¹² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», II, Երևան, 1936, էջ 16—20, 28—31:

¹³ Նույն տեղում, էջ 29.— Նաև՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Մուղատիկ առթիվ 1197 թվականին Թրիխսիում տեղի ունեցած երկպառակութեան մասին», «Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի Տեղեկագիր», III, 1925, էջ 49—60.— Նույնի «Հին Թրիխսիի և հայ-վրացական կուլտուրական կապերի պատմութիւնից», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958 թ., № 3, էջ 154:

¹⁴ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետ հայոց հյուսիսային կողմանց», էջ 238—249:

¹⁵ Հակովբոս վարդապետ Տաշյան, «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա», 1895, էջ 224.— Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետ հայոց հյուսիսային կողմանց», էջ 227:

ՓԻԼՈՆԻ ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՌ ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐՈՍ
ԴՕՇԻՆ ԱՍԱՅԵԱԼ ՊԱՏՃԱՌ

Անդեղձ է Աստուած ի ձիրս, և զոր պարգևէ, այլ ոչ նախանձի, որպէս առ մարդս տեսանեմք, զի արար, քանզի զոր եղ ի բնութեանս, զոր ստեղծ և զամենայն, զոր հաւրարի է. զի մասն մի խոհականութիւնն է, որով միշտ ի խնդիր լինիմք բարւոյն. քանզի տեսանեմք, և զառաջիկայ գիրս յայսմանէ յարմարեալ:

Եւ թէ զիա՞րդ է պատճառ, յայտնի է ամենեցուն իմաստունն Փիլոն՝ ազգաւ և ուամամր և վարուք: Այլ և Աղեքսանդրոս եղբարորդի նորին և ուամամր յունականաւ վարժեալ, աշակերտ գոլով արինացն Մովսէսի: Տեսեալ սորա զբազմագիմի ասացուածն յունական առասպելին, որ է այսպէս:

Ասացին ոմանք ինքն եղ գոլ զարարածս. և այլք՝ թէ զճիւղէ գտեալ յայնմանէ գոյացոյց. և կէսք՝ թէ զերկիրս առ, և ի սմայ է երկցն տեսակ. խոնաւ, որպէս ջուր, և շոգոլի,

որպէս [158 ա] աւր: Այլք դաւղ, կէսք՝ զհուր, այլք զանազանք, և ջերմ որպէս բուսուցանէ երկիր. ոմանք զջուր, զի և կէսք՝ մոլորեալք ի բանս Մովսէսի յայնս, զի ասէ. «Եւ խաւար ի վերայ անդնդոց, և հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց» (Մննդ. Ա 2): Վկայէ, ասեն, Մովսէս, թէ յերկցս յայսցանէ գոյացոյց Աստուած. ի խաւարէ, յանդնդոց, ի ջրոյ. զմիտս ասացելոցն ոչ իմացեալ, զի նախասկիզբն եղ լինելոյ երկնի և անդնդոց. և յայսմանէ զմասնաւորսն գոյացոյց: Զայս ասելով, ինքնաբաւ և անվախճան, որպէս ինքն եղ. այլ և անխնամ Աստուծոյ ամենեկին:

Զայս ամէն առաջի եղեալ՝ Աղեքսանդրոս խնդրէր լուծումն ի Փիլոնէ, որպէս վայել էր նորա իմաստութեանն, ոչ թէ հակառակութեամբ, այլ ուսումնասէր հոգւովն: Այս և որ սոցին նման է պատճառ առաջիկայ գրոցս, որպէս ասէ. յորժամ զնախախնամութեանն բան [158 բ]:

